

СТАНОВЛЕННЯ ГРЕЦЬКИХ АПОЙКІЙ У РАЙОНІ БОСПОРУ КІММЕРІЙСЬКОГО: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД

У статті проаналізовано історіографію колонізації берегів Боспора Кіммерійського в кінці VII – першій половині VI ст. до н.е. Автор акцентує увагу на найбільш змістовних працях вітчизняних дослідників, присвячених проблемі становлення апойкій на Боспорі.

Ключові слова: грецька колонізація, Боспор Кіммерійський, вітчизняна історіографія.

Тема, пов'язана з питаннями Великої грецької колонізації будь-якого регіону, дуже складна й вимагає від дослідника ретельного аналізу всіх наявних типів джерел. Так само тема грецької колонізації Боспора не може бути висвітлена ізольовано, поза контекстом усього процесу грецької колонізації VIII-VI ст. до н.е., що має свої внутрішні причини, закономірності й правила. Колонізація – не простий процес, він має складний зміст. Це багатовимірне явище, що охоплює дуже широке коло питань.

Актуальність нашого дослідження полягає в багатофакторному аналізі історіографічної традиції колонізаційного процесу Боспора. Мета зводиться до обґрунтування специфіки історіографії, а завданням є комплексний підхід до багатофакторного аналізу напрацьованих учених-боспорознавців.

У літературі неодноразово підкреслювалося, що термін "колонізація" стосовно явища, що розглядається, не точний, не відображає адекватно його суті. Найяскравіше це показав ще в 1966 В.В. Лапін. Він зазначав, що термін "заимствован из сферы явлений римской, а не греческой общественной жизни: римская или латинская colonia не идентична греческой ἀποικία; ей не идентична даже афинская κληρουχία V в. до н.э." [20, с. 5]. Той самий В.В. Лапін пропонував більш відповідний термін "μετανόστας" (переселення, виселення), хоча й зазначаючи, що істотних причин для того, щоб відмовитися від традиційного використання терміна "грецька колонізація" нема. У подальшому з цим погоджувалися всі дослідники, визнаючи, що змінювати цей термін недоцільно у зв'язку з його традиційним характером та широким використанням у науковій літературі. Термін "колонізація" адекватніше відносити до більш пізніх історичних періодів. Ми не повинні враховувати пізніше смислове навантаження, пов'язане з ворожою експансією, освоєнням нових територій в інтересах лише метрополії, де колонія є невід'ємною частиною метрополії, цілком залежною від неї у всіх відношеннях. Стосовно античної доби, а особливо архаїчного періоду, необхідно врахувати зовсім інакшу ситуацію. Давньогрецька колонізація – це насамперед еміграція населення, тобто виселення частини мешканців полісу у зв'язку з певними внутрішніми чи зовнішніми обставинами, насамперед економічного характеру, що визначають нагальну необхідність такого виселення. Апойкія, заснована емігрантами, не є додатком метрополії та існує незалежно від її інтересів. Це зовсім новий суспільний організм, пов'язаний із попередньою Батьківщиною, можливо, лише кровно-спорідненими та релігійними відносинами. В економічному та політичному житті новозаснована апойкія є незалежною від своєї метрополії.

Наведені термінологічні дефініції необхідні для розуміння мети дослідження та дозволяють зосередити увагу на дійсно вузлових моментах колонізації, правильно розставити акценти, відрізнити причини від приводу тощо. У зв'язку з цим набуває більшої ваги вирішення питання про те, з чого, власне, необхідно починати вивчення колонізації як історичного явища загалом і як конкретного його прояву в певному регіоні античного світу. Серед учених нема єдиної думки з цього приводу. Аналізуючи причини і рухомі сили грецької колонізації, значна частина спеціалістів звертається до джерел з історії заснування апойкії. Це, зокрема, матеріали археологічних досліджень на місці існування колонії. Дуже часто інтерпретація саме цих даних слугує базою для висновків про причини заснування певної конкретної колонії. На нашу думку, також дуже важливим є проблема вирішення демографічної ситуації району, що підлягав колонізації, та його екологічних особливостей.

Однак існує й інший напрямок у вирішенні поставлених питань. Неодноразово виділялася проблема необхідності вивчення історичної ситуації, що склалася в метрополії напередодні та під час колонізації. Недарма Г.А. Кошеленко та В.Д. Кузнецов дуже влучно зауважили, що навряд чи підлягає сумніву той факт, що "выявление причин и движущих сил такого эпохального явления архаики, каким была греческая колонизация, необходимо начинать с

изучения социально-экономических и политических отношений самой Греции" [18, с. 7]. Ми цілком погоджуємося з цією думкою, убачаючи вихід у вирішенні поставлених питань через комплексний аналіз усіх типів джерел. Як можна робити дослідження колонізації, не врахувавши ту ситуацію, яка склалася в метрополії і яка змусила частину її мешканців покинути рідне місто? А потім буде вже доцільним казати про те, куди вирушили емігранти з цього полісу з метою заснувати апоїкію, у якому географічному і демографічному середовищі і яким чином вони влаштувалися на новому місці, які взаємовідносини склалися з місцевим населенням тощо. Розгляд першого блоку питань є важливим з огляду на характер колонізаційного процесу. Дійсно, як можна, наприклад, говорити про те, що певна апоїкія виведена з торговими цілями, якщо не з'ясоване місце та роль торгівлі в економіці метрополії? Ми не можемо задовольнитися загальною фразою про те, що ця метрополія була дуже розвинутим торговельним центром, тому в колонізації вона переслідувала свої торговельні інтереси. Це так само можуть бути й інтереси в пошуках сировини. Такою фразою ми не доведемо зв'язок між колонізацією і торгівлею. Проте за таким ходом мислення відбувається стовідсотковий варіант перенесення сучасних понять на історичні події. Тому складається враження про те, що мета заснування апоїкії метрополією полягала в отриманні певної користі останньою. Відповідно до цього правильніше буде говорити, що метою виселення частини мешканців полісу була спроба вирішення внутрішніх проблем за рахунок зменшення кількості громадян. Прискорення ж розвитку торгівлі в архаїчну добу, найімовірніше, було наслідком процесу еміграції, що швидко поширюється і в результаті якого були освоєні нові території, ресурси яких залучалися в обіг, а не його причиною.

Нагальна необхідність вивчення ситуації в метрополії для правильного розуміння причин еміграції не означає, що археологічні матеріали з апоїкії не мають важливого значення. Це не так, вони досить важливі, хоча й дуже складні для правильної інтерпретації. Тому вимагається підвищена обережність при будь-яких спробах зробити певні узагальнюючі висновки.

Першими грецькими апоїкіями, що були виведені в Північне Причорномор'я, є, як відомо, Березанське та Таганрогське поселення, засновані в VII ст. до н.е. Заселення ж берегів Боспора Кіммерійського (Керченської протоки) – території майбутнього Боспорського царства – почалося не пізніше першої половини VI ст. до н.е. Незважаючи на те, що проблема грецької колонізації Боспору завжди привертала увагу дослідників, вона ще далека від свого остаточного вирішення і до сьогодні ще не стала предметом монографічного дослідження. Не ставлячи своєю метою подати повний аналіз історіографії досліджуваного питання, відзначимо основні моменти.

Однією з найважливіших у принциповому плані може вважатися опублікована в 1930 році стаття академіка С.А. Жебелева, у якій детально розглядалася історія колонізації греками території Боспора [13, с. 799-820; 14, с. 48-73]. Автор відзначав, що грецькі мореплавці-торгівці відвідували цей регіон задовго до початку колонізації цього регіону і завезли сюди керамічну продукцію, що сягає кінця VII ст. до н.е.

Грецькі колонії іноді засновувалися там, де в результаті діяльності грецьких торговців виникали факторії. Природно, що новозасновані колонії створювалися не в безлюдних місцях і частина місцевого населення могла вливатися в склад їх населення. Найдавнішими грецькими містами на цій території були Пантікапей та Фанагорія, що виникли в 40-ві роки VI ст. до н.е. Цікаво, що автор розглядає хронологію виникнення найвідоміших причорноморських колоній, приходячи до висновку про неможливість використання короткого шляху через Понт. У Мілеті, метрополії Пантікапея, причиною виведення колонії стала гостра внутрішня суспільно-політична боротьба, у Теосі, метрополії Фанагорія, – перська навала. Дещо пізніше були засновані також Феодосія, Гермонаса, Кеши.

Показово, що С.А. Жебелев прагнув обґрунтувати свої висновки саме зіставленням даних археології та письмової традиції, причому останню він розумів подвійно: як письмову традицію щодо проникнення греків на Боспор, так і щодо подій, що проходили в метрополіях (тобто в Малій Азії, насамперед у Мілеті).

У подальшому багато вчених тією чи іншою мірою підтримували цю концепцію, розвиваючи окремі її сторони. У 1947 році вийшла в світ книга О.О. Іесена [16], у якій особлива увага приділялася аналізу негрецького археологічного матеріалу з розкопок античних центрів Північного Причорномор'я. Автор доводив, що грецькі міста засновувалися на території місцевих поселень. Він виступав з ідеєю "двобічного" характеру колонізації, стверджуючи, що в створенні грецьких колоній були однаково зацікавлені як греки, так і місцеве населення.

Дещо пізніше з'явилися ще три праці, у яких також спеціально розглядалося це питання. Їх автори розвивали доволі близькі концепції, хоча і сперечаючись у деталях.

У 1949 році вийшло одразу дві великі монографії. Перша з них була написана Д.П. Каллістовим і містила розділ "Колонізація побережій Боспора". Автор доводив, що епізодичне перебування грецьких кораблів у районах майбутніх колоній проходило в ранні часи. Це знайшло своє відображення в міфологічних сюжетах. Пізніше, приблизно в VII ст. до н.е., у зв'язку з розвитком торгівлі почали створюватися факторії, з яких потім утворювалися грецькі міста. Таким чином, грецька колонізація Північного Причорномор'я (у тому числі й Боспору) мала переважно торговельний характер. Час заснування перших грецьких міст на території Боспору Д.П. Каллістов відносив до середини VI ст. до н.е. В аналізі письмової традиції про заснування грецьких міст він цілком наслідує С.А. Жебелева.

У цьому ж 1949 році публікується і капітальна праця В.Ф. Гайдукевича [12]. Він також вважав, що окремі купці-мореплавці проникали в басейн Чорного моря вже в середині II тисячоліття до н.е. У перші століття I тисячоліття до н.е. основна роль у торгівлі з Північним Причорномор'ям належала карійцям. Починаючи з VII ст. до н.е., слідами карійців рушили й греки. Найдавнішими поселеннями греків були торговельні факторії та рибпромислові сезонні стоянки. В.Ф. Гайдукевич намагався підкріпити тезу про існування на місці грецьких міст місцевих поселень новим археологічним матеріалом (який, зрештою, виявився хронологічно відірваним від античних шарів). У розумінні подій у метрополії Пантікапея Мілеті він також цілком слідує за С.А. Жебелевим.

Нарешті, найбільш завершеного вигляду система поглядів на питання грецької колонізації набула в роботі В.Д. Блаватського [2, с. 7-44]. Він розділив історію грецьких колоній на три етапи. Перший – час випадкових відвідувань Чорного моря кораблями егейських центрів, що знайшло відображення в грецькій міфології. У VII ст. до н.е. з'являються перші торговельні факторії греків, що, як правило, створювалися на території місцевих догрецьких поселень. На третьому етапі емпорії перетворюються в міста. Для Пантікапея час переходу емпорію в місто – перша половина VI ст. до н.е., для Німфея – близько середини VI ст. до н.е., для Мірмекія – кінець VI ст. до н.е. тощо.

Подібна система поглядів на грецьку колонізацію Боспору була широко відома і користувалася загальним визнанням. Для нас важливо виділити два найголовніші аспекти цієї концепції:

- 1) торгівля як перший імпульс колонізації;
- 2) масове переселення греків як результат внутрішніх конфліктів у Мілеті близько середини VI ст. до н.е.

Водночас необхідно зауважити, що на складання системи поглядів тогочасних дослідників на проблему колонізації Боспору вплинула чи, ймовірніше, могла вплинути ціла серія факторів. У їх системі виділяється п'ять основних факторів [10, с. 75]:

1. Незаперечний у той час марксистський постулат про тиск "надлишкового населення" на розвиток виробничих сил суспільства і, як наслідок такого тиску, – "примусова еміграція" частини населення. Грецька колонізація розумілася марксистами як вид такої "примусової еміграції".
2. Теорія Н.Я. Марра, одним із наріжних каменів якої на додаток до грецької колонізації було твердження, що греки-колоністи в Північному Причорномор'ї прийшли не на пусті місця, а оселилися в містах, створених на той час місцевим населенням, так званими "кімерами" [Марр, 1933].
3. Пануюча у вітчизняній науці гіпотеза Е. Мейера про торговельний характер грецької колонізації.
4. Наукові погляди авторитетного академіка С.А. Жебелева.
5. Археологічні матеріали Боспора Кіммерійського, отримані як у дорадянський час, так і відкриті в результаті масштабних досліджень, що розгорнулися на боспорських городищах в 1930-ті рр.

Розглянемо більш детально наведені фактори. Навряд чи можна говорити багато слів про те, що в правильності першого з них сумніватися не варто. З Н.Я. Марром сперечатися також було доволі важко. Лише згодом після розвінчання маррівської теорії цитати з його праць у наших дослідників зникли, хоча по суті, від цього в них майже нічого не змінилося.

Концепція торговельної колонізації у висновках вітчизняних учених, як відомо, вилілася в "емпоріальну теорію" чи гіпотезу про три етапи освоєння греками Північного Причорномор'я. Слід підкреслити, що автором "емпоріальної теорії" був не В.Д. Блаватський, з іменем якого зазвичай її пов'язують, і не В.Ф. Гайдукевич, і навіть не С.А. Жебелев, а Е.Р. фон Штерн, який сформулював її на межі XIX-XX ст.

Рішучим супротивником попередніх поглядів виступив київський дослідник В.В. Лапін [20]. Він категорично відкидав торговельні стимули в колонізаційному процесі, постійно підкреслюючи аграрний характер колонізації. Його критика була спрямована на найбільш слабкий та вразливий пункт пануючої раніше концепції: на уявлення про те, що грецьким містам передували торговельні факторії. Археологічно ця позиція зазвичай підкріплювалася знахідками ранніх негрецьких речей, що з'являлися при дослідженні грецьких міст, і з цього робився висновок про те, що греки-торгівці селилися на місцевих поселеннях (кіммерійських чи скіфських). В.В. Лапін чудово показав, що всі ці знахідки сягають чи то кінця II тис. до н.е., чи до самого початку I тис. н.е. Між найпізнішими місцевими речами й найранішими грецькими існував величезний, у декілька століть, хронологічний розрив. Тим самим руйнувалася ідея про вселення греків у місцеві населені пункти і, відповідно, про існування грецьких емпоріїв. У подальшому низка досліджень призвела до загального переконання в тому, що чорноморське узбережжя й ті райони, де засновувалися грецькі апойкії, були незаселеними на момент переселення сюди греків.

Позиція В.В. Лапіна набувала все більше прихильників, хоча переважна більшість дослідників говорила про "крайнощі" двох концепцій і намагалася поєднати погляди В.В. Лапіна з гіпотезою "Блаватського-Гайдукевича-Каллістова" [1, с. 9].

Але відзначимо, що книга В.В. Лапіна є вельми змістовною. На матеріалі березанського поселення автор спробував виявити деякі загальні закономірності грецького колонізаційного процесу. Він прийшов до висновку, що колонізація мала землеробський характер. Дослідження археологічного матеріалу дозволило йому стверджувати, що в соціальному плані переселенська маса складалася з трудових та незаможних прошарків. Розкопки в ольвійському регіоні ілюструють, що поряд із містами в процесі колонізації швидко виникали сільськогосподарські поселення на хорі. Хоча з низкою тверджень В.В. Лапіна важко погодитися (наприклад, його оцінка Березані як суто аграрного поселення), його монографія, безсумнівно, є значним вкладом у вітчизняну історіографію грецької колонізації Північного Причорномор'я. Основні висновки монографії В.В. Лапіна були прийняті й наступниками.

Однак, поки йшла дискусія, поступово накопичувався новий археологічний матеріал, який ставив під сумнів традиційні дати заснування грецьких апойкії на території Боспору. Тим самим руйнувався і другий базис старої концепції – ідеї С.А. Жебелева щодо зв'язку масової колонізації Боспору з політичною боротьбою в Мілеті в 40-ві рр. VI ст.

Серйозним стимулом до розширення досліджень із проблеми грецької колонізації Північного і Східного Причорномор'я став перший Цхалтубський симпозіум 1977 року. Багато авторів представив цікаві напрацювання, які, зрештою, були опубліковані з урахуванням навіть тексту дискусій [22, 1979].

У своїй дискусійній роботі І.Б. Брашинський та О.Н. Щеглов, зробивши короткий історіографічний опис про концепції торговельної (Е. Мейєр) та аграрної (Ю. Белох) колонізації й підкресливши важливість понятійно-термінологічного апарату, запропонували свою систему "колонізаційної" термінології [5, с. 29-46]. Вони пояснили такі терміни, як "колонізація", "колонія", "доколонізаційні зв'язки", "факторія", "передмістя", установлюють поняття "поліс-хора", "контактні зони". Далі міститься коротке викладення сучасних концепцій грецької колонізації. Перелічивши позиції радянських дослідників, які висвітлювали питання, колонізації, автори доповіді відзначили, які в останні десятиліття низка закордонних вчених прийшов до висновку, що процес колонізації не можна розглядати як однобічне явище. "Предполагается, что характер колонизации зависит от целого комплекса конкретных исторических ситуаций как в центрах колонизации – метрополиях, так и в районах, куда эта колонизация была направлена" [5, с. 35]. Також розглядалися вузлові питання колонізаційного руху: ситуації в районах колонізації, доколонізаційні зв'язки, контактні зони, понтійська колонізація.

Щодо першого питання, то тут усе більшу увагу привертають демографічні ситуації: "густота и характер заселения территории, общественная организация данного конкретного общества, уровень его социально-экономического развития, политическая организация и т.д." [5, с. 36]. У зонах із чисельним осілим населенням та високим рівнем його соціальної організації грецькі колоністи мали справу чи з протидією, чи зі сприянням. У районах із нестабільним кочовим населенням колоністи отримували "большую свободу выбора при определении экономического характера колонии и её территориальной организации" [5, с. 37]. Лише при вивченні кожної конкретної ситуації в кожному конкретному випадку, зазначають автори, "можно будет понять конкретные цели колонизации и попытаться определить изначальный характер той или иной колонии". За гіпотезою Ж. Вале, залежно від конкретних географічних та демографічних ситуацій

у районах колонізації її ціллю могло бути чи створення "колоній для заселення", чи торговельних колоній.

До питання про доколонізаційні зв'язки автори ставляться доволі скептично. Вони вказують, що при вивченні західної колонізації більшість дослідників зараз приходять до негативних висновків щодо доколонізаційних зв'язків. Виходячи зі свого визначення доколонізаційної торгівлі [5, с. 33], автори стверджують, що в Північному Причорномор'ї такої торгівлі не існувало. Вони визнають пропонуване Е. Вілем поняття "доколонізаційного плавання" більш удалим, ніж "доколонізаційна торгівля".

Відносно контактних зон автори виказують думку, що в колонізаційних районах завжди створюються системи поліс-хора (за винятком факторій на варварських поселеннях), і це на території розселення варварських суспільств з моменту заснування полісу призводить до утворення контактних зон, у яких створюються нові ситуації, наприклад, розкладу попередніх соціально-економічних відношень та утворенню нових у варварських суспільствах, а в самих грецьких колоніях – до появи нових форм експлуатації, етнічного змішування, нових зв'язків тощо.

Наприкінці І.Б. Брашинський та О.Н. Щеглов ілюструють ряд викладених ними положень на прикладі різних зон грецької колонізації Причорномор'я.

Необхідно відзначити корисний інформаційний характер статті, який коротко вводить читачів у коло теоретичної проблематики грецької колонізації. Завдяки цьому більшість дослідників змогла ознайомитися з окремими положеннями робіт Ж. Вале, Е. Лепоре, А. Дж. Грейма, Е. Віля та інших закордонних учених. Основний недолік роботи – рясні loci communes, трохи прикриті сучасною термінологією, такою, як контактні зони, колонізаційні моделі, демографічні чи палеографічні ситуації, система поліс-хора, прикордонна зона тощо. Бідна фактологічна база – уся стаття містить лише окремі кликання на археологічні дані та декілька покликань на давніх авторів, чого, звичайно, зовсім недостатньо для того, щоб трактовані положення набули доказової сили, щоб викладення стало "тканню живого исторического исследования" [24, с. 36].

Важливим недоліком також є некоректне розширення терміна "колонія": не можна всерйоз ставити в одну площину поліс та риболовецьку станцію [5, с. 32].

Серйозний недолік містить історіографічний розділ – формування аграрної теорії колонізації зобов'язане не стільки Ю. Белоху, скільки П. Гіро, дослідження якого "Земельна власність у Греції" вийшло в 1893 році одночасно з "Історією Греції" Ю. Белоха та другим томом "Історії давнини" Е. Мейера. Основна ж думка статті про те, що процес грецької колонізації не може звестися лише до аграрної чи торговельної теорії, фігурувала ще півсторіччя тому в праці Ж. Тутена [24, с. 37]. Загалом стаття зіграла помітну роль до пошвавлення обговорення вітчизняними дослідниками проблеми грецької колонізації Північного Причорномор'я, зокрема й Боспора.

Найбільша частина збірки присвячена грецькій колонізації Північного та Східного Причорномор'я, причому основна увага приділена дослідженню колонізації ольвійсько-березанського регіону.

У 1982 році була опублікована монографія В.П. Яйленко, присвячена проблемі грецької колонізації за даними епіграфічних джерел [24]. Хоча робота безпосередньо не стосується колонізації Боспору, усе ж вона містить ґрунтовний історіографічний розділ як зарубіжних досліджень, так і вітчизняних, тому ця книга залишається настільною для багатьох дослідників колонізації й сьогодні.

Наступного року Інститут всесвітньої історії АН СРСР видає двохтомник "Античная Греция". Перший том ("Становление и развитие полиса") містив 2 статті, які нас цікавлять. Перша – стаття В.П. Яйленка, присвячена темі "архаїчна Греція" [25]. Автор починає дослідження проблеми безпосередньо з питань грецької колонізації. Хоча увага автора спеціально не зосереджена на Боспорі, проте доволі розлого характеризується колонізація Нижнього Побужжя. Слушне зауваження щодо поділу колоній на аграрні та торговельні: "Это скорее результат ограниченности наших сведений о той или иной колонии, речь может идти об отдельных полисах, в фундаментальной своей сущности всегда остающихся аграрными, но в силу каких-либо благоприятных обстоятельств ставших торгово-ремесленными центрами" [25, с. 132]. Поділ колоній на аграрні та торговельні не більше як дослідницький прийом, який із накопиченням нових знань усе більше втрачає свою застосовність до того чи іншого конкретного випадку.

Чи не єдина згадка боспорських міст у роботі мала, якщо можна так висловитися, революційний сенс. Розглядаючи проблему створення хори новозаснованих апокій, автор виділяє декілька шляхів розвитку подій залежно від конкретних умов. Перший шлях найбільш

поширений, коли освоєння території колонії проводилося у вигляді утворення невеликих сільськогосподарських поселень на хорі. Інший шлях характерний був для Боспору та Кірені, де існувала постійна загроза з боку кочовиків. Саме в таких нестабільних регіонах освоєння хори проходило через створення невеликих містечок (Тірітака, Мірмекій, Патрей) [25, с. 135]. На жаль автор після трьох останніх прикладів ставить слово "тощо", але сьогодні цікаво було б дізнатися продовження цього переліку. На нашу думку, теза про утворення невеликих укріплених містечок на хорі боспорських полісів має дуже важливе значення і в подальшому буде підтримуватися нами повною мірою.

Друга стаття збірника написана московським дослідником Ю.Г. Виноградовим [11, с. 366-420.]. Автор розпочинає з переліку північнопричорноморських колоній, наводячи дати їх заснування, базовані на даних письмової традиції, а також археологічних матеріалів із розкопок. Ю.Г. Виноградов вважав Пантікапей, Мірмекій, Тірітака незалежними полісами, а такі малі міста, як Кіммерік, Кітей, Акра, Порфмій, Парфеній, – виселками існуючих боспорських апойкій, передовсім Пантікапей. Надалі слід відзначити пропоновану хронологію колонізації Північного Причорномор'я (три етапи), яка залишається у своїй основі незмінною й зараз.

Цікавий аспект роботи стосується наявності архаїчних фортифікаційних споруд на ранніх апойкіях Боспору. Автор відкидав їх існування в VI ст., але, як відомо, усього через 10 років на Мірмекії буде відкрита така фортифікаційна споруда, а згодом і на Порфмій.

У 1985 році публікується текст дисертації Ф.В. Шелова-Коведяєва [23, с. 5-187]. Автор зробив ґрунтований аналіз палеогеографії Боспора, але колонізації присвячений лише невеликий нарис. Проте структура розділу про колонізацію Боспора залишається базисною і для сучасних досліджень.

Згодом Є.О. Молев присвятив проблемі колонізації невеликій нарис у своїй монографії, коротко підсумувавши напрацювання попередників [21, 1997]. Серію статей із проблем колонізації та містоутворення на Боспорі присвятив петербурзький дослідник Ю.О. Виноградов, підтримавши тезу В. Яйленко про "аграрні містечка".

Дослідник вважає полісами в цьому регіоні лише ті центри, свідчення про які зберегла антична традиція, котрі карбували монету та мали власний етнікон. Його спеціальні дослідження показали, що висунутим вимогам тією чи іншою мірою відповідають шість центрів: Пантікапей, Феодосія, Німфей, Фанагорія, Гермонаса та Кепа [6, с. 79; 7, с. 65]. Можливо, до них слід додати сьомий. Це Горгіпсія, де нещодавно були відкриті будівельні комплекси другої половини VI ст. до н.е. Якщо є правильним поширене ототожнення Горгіпсії з Синдською Гаванню, то про останню відомо, що вона була "населеною еллінами, що прийшли з сусідніх міст" (Ps.-Scymn., 889), а це, у принципі, можна розглядати як свідчення про заснування поселення.

Решту пунктів, у тому числі й ті, які давні автори називають містами, на думку автора, вважати автономними центрами особливих підстав немає, найімовірніше, вони входили до складу того чи іншого полісного утворення. Для західного берега Керченської протоки можна гадати, що сюди були виведені всього дві давньогрецькі колонії – Пантікапей та Німфей, при цьому поселення північно-східної частини півострова (Тірітака, Мірмекій, Парфеній, Порфмій) входили до складу Пантікапейського полісу. Південно-східна частина, відділена Чурбашським озером і грядою пагорбів, належала Німфейському полісу [9, 2005, с. 223, рис. 16].

Порівнюючи колонізаційний процес двох античних центрів Північного Причорномор'я, Боспора та Ольвії, Ю.О. Виноградов відзначає деякі особливості. Сільськогосподарська округа Ольвії в архаїчну добу складалася з великої кількості порівняно невеликих поселень (сіл). На Боспорі ж, особливо європейському, усе дещо інакше. Кількість архаїчних поселень тут вельми мала. Можемо зробити припущення, що в Східному Криму запанувала інша система заселення сільськогосподарської території – не кущами сіл, а у вигляді порівняно великих поселень, розташованих на березі протоки на невеликій відстані одне від одного в місцях, зручних для оборони. Ці поселення, що в подальшому перетворилися в "аграрні містечка" типу Мірмекія чи Тірітаки, найімовірніше, склали сільську округу Пантікапея, а можливо, і деяких інших боспорських полісів [6, с. 88]. Ця специфічна система розселення у вигляді "малих міст" пояснюється Ю.О. Виноградовим демографічними особливостями району – близькість до Боспора сильного сусіда в – Предкавказької Скіфії, який до того ж робив періодичні пересування через протоку [7, с. 68; 9, с. 221-223].

На початку 1990-х років проблемами колонізації активно займалися Г. Кошеленко та В. Кузнецов, які чи не вперше почали ґрунтовне дослідження виведення апойкій на Боспор у контексті загальногрецького процесу колонізації [18, с. 6-28] та детально розробили хронологію утворення грецьких поселень на Керченському та Таманському півостровах [19, с. 31-37]. Автори

виокремили три колонізаційні хвилі хвилі: 590-560-ті, 540-ві рр. до н.е. та одразу після іонійського повстання, підкріпивши свою гіпотезу археологічними матеріалами з розкопок боспорських поселень.

У 2001 році була проведена тематична конференція "Боспорський феномен", присвячена, зокрема, й колонізації регіону [4].

Одним з останніх є узагальнююче дослідження В.М. Зінько та В.М. Зубаря, де автори також резюмують основні напрацювання попередників [15].

Завершуючи історіографічний огляд, насамперед відзначимо тривалий та поступовий характер еволюції наукового пізнання сутності та ходу грецької колонізації Боспора. На наше глибоке переконання, було б недоцільним удаватися до детальної критики тих чи інших положень, гіпотез і теорій згаданих вище досліджень, оскільки, як правило, вони відкидалися чи отримували підтвердження в наступних працях. Жодна зі згаданих робіт не повинна бути відкинута – усі вони зберігають історіографічний інтерес, усі вони, кожна по-своєму, сприяли наближенню до істини наших уявлень про грецьку колонізацію досліджуваного регіону.

Список використаних джерел та літератури

1. *Археология СССР. Античные государства Северного Причерноморья.* – М., 1984.
2. Блаватский В.Д. *Архаический Боспор* // МИА. – 1954. – № 33.
3. Блаватский В.Д., Кошеленко Г.А., Кругликова И.Т. *Полис и миграция греков // Проблемы греческой колонизации Северного и Восточного Причерноморья.* – Тбилиси, 1979.
4. *Боспорский феномен: колонизация региона, формирование полисов, образование государства.* – Ч. 1. – СПб., 2001.
5. Брашинский И.Б., Щеглов А.Н. *Некоторые проблемы греческой колонизации // Проблемы греческой колонизации Северного и Восточного Причерноморья.* – Тбилиси, 1979.
6. Виноградов Ю.А. *К проблеме полисов в районе Боспора Киммерийского // Античный мир и археология.* – Вып. 9. – Саратов, 1993.
7. Виноградов Ю.А. *Некоторые дискуссионные проблемы греческой колонизации Боспора Киммерийского // ВДИ.* – 1995. – №3.
8. Виноградов Ю.А. *Греческая колонизация и греческая урбанизация Северного Причерноморья // Stratum plus,* 1999. – №3.
9. Виноградов Ю.А. *Боспор Киммерийский // Греки и варвары Северного Причерноморья в скифскую эпоху.* – СПб, 2005 а.
10. Виноградов Ю.А. *Концепция греческой колонизации Боспора в трудах В.Ф. Гайдукевича // Проблемы изучения античной археологии Северного Причерноморья: Материалы научной конференции.* – СПб., 2005 б.
11. Виноградов Ю.Г. *Полис в Северном Причерноморье // Античная Греция. Проблемы развития полиса.* – Т. 1. Становление и развитие полиса. – М., 1983.
12. Гайдукевич В.Ф. *Боспорское царство.* – М.-Л., 1949.
13. Жебелев С.А. *Возникновение Боспорского государства // Известия АН СССР. Отд-ние гуманитар. наук.* – 1930. – №10.
14. Жебелев С.А. *Северное Причерноморье.* – М.-Л., 1953.
15. Зубарь В.М., Зінько В.Н. *Боспор Киммерийский в античную эпоху. Очерки социально-экономической истории // БИ.* – Вып. 12. – Симферополь-Керчь, 2006.
16. Иессен А.А. *Греческая колонизация Северного Причерноморья: её предпосылки и особенности.* – Л., 1947.
17. Кошеленко Г.А. *Греческий полис и проблемы развития экономики // Античная Греция.* – Т. 1. – М., 1983.
18. Кошеленко Г.А., Кузнецов В.Д. *Греческая колонизация Боспора (в связи с некоторыми общими проблемами колонизации) // ОАИБ.* – М., 1992.
19. Кузнецов В.Д. *Ранние апойкии Северного Причерноморья // КСИА.* – № 204. – 1991. – С. 31-37.
20. Лапин В.В. *Греческая колонизация Северного Причерноморья (критический очерк отечественных теорий колонизации).* – К., 1966.
21. Молев Е.А. *Политическая история Боспора в VI-IV вв. до н.э.* – Нижний Новгород, 1997.
22. *Проблемы греческой колонизации Северного и Восточного Причерноморья. Материалы 1 Всесоюзного симпозиума по древней истории Причерноморья.* – Тбилиси, 1979.

23. Шелов-Коведяев Ф.В. История Боспора в VI-IV вв. до н.э. // Древнейшие государства на территории СССР. – М., 1984. – М., 1985.
24. Яйленко В.П. Греческая колонизация VII-III вв. до н.э. по данным эпиграфических источников. – М., 1982.
25. Яйленко В.П. Архаическая Греция // Античная Греция. Проблемы развития полиса. – Т. 1. Становление и развитие полиса. – М., 1983.

SUMMARY

It is analyzed a historiography of colonization of Cimmerian Bosphorus in the end of VII - first half VI century BC in article. The author stops attention to the fullest researches of the domestic researchers, devoted to the problem of becoming of polities on Bosphorus.

Key words: *the Greek colonization, the Cimmerian Bosphor, native historiography.*

АННОТАЦИЯ

В статье проанализирована историография колонизации берегов Боспора Киммерийского в конце VII – первой половине VI в. до н.э. Автор акцентирует внимание на наиболее значимых трудах отечественных исследователей, посвященных проблеме становления апойкий на Боспоре.

Ключевые слова: *греческая колонизация, Боспор Киммерийский, отечественная историография.*